

С. Шандрук

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ

Анотація. Є два способи розв'язання тієї чи іншої проблеми. Одні люди вважають, що існує тільки одне правильне рішення і пробують знайти його за допомогою набутих знань і логічного міркування. Це конвергентне мислення, коли всі зусилля концентруються на пошуку єдиного правильного вирішення. Інші, навпаки, починають його шукати в усіх можливих напрямках, щоб розглянути якомога більше варіантів. Такий пошук найчастіше приводить до оригінальних висновків і властивий дивергентному мисленню. Тобто, мова тут йде про творчий підхід до розв'язання проблеми.

Розуміння творчості характеризується дуже широким діапазоном точок зору. В.М.Бехтерев трактує творчість з рефлексологічної точки зору як створення чогось нового в ситуації, коли проблема-подразник зумовлює утворення домінанти, довкола якої концентрується потрібний для розв'язання запас минулого досвіду. А.М.Матюшкін, З.І.Калмикова, Д.Б.Богоявленська та інші дослідники розуміють творчість як вихід за межі наявних знань. Я.О.Пономарьов тлумачить її як взаємодію, що веде до розвитку.

Видатний вітчизняний психолог Л.С.Виготський відмічав, що творчість - це необхідна умова існування, і все, що виходить за межі рутини, завдячує своїй появі творчій діяльності людини. Якщо так розуміти творчість, то неважко помітити, що творчі процеси в усій своїй повноті виявляються вже в ранньому дитинстві.

Поняття "творчість" у психології і філософії розуміють як діяльність, в результаті котрої появляється нове. Закономірно постає запитання : творча діяльність породжує якісно нове і цінне для кого - для людини чи для суспільства ?

У 1959 р. американський психолог Е.Фромм запропонував таке визначення поняття творчості : "Творчість - це здібність дивуватися і пізнавати, уміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, це спрямованість на відкриття нового і здатність до глибокого усвідомлення свого досвіду" (Fromm E. The creative attitude in H.Andercon (Ed.). Creativity and its cultivation. - New York : Harper and Row, 1959).

На основі наведеного формулювання можна стверджувати, що критерієм творчості є не якісь результату, а характеристики і процеси, які активізують творчу продуктивність.

Згідно з Дж.Гілфордом, дивергентне мислення характеризує чотири основні якості: швидкість, пластичність, оригінальність і точність. Під швидкістю в даному разі розуміють здібність висловлювати максимальну кількість ідей. Здатність продукувати нестандартні ідеї називають оригінальністю, вона може виявлятися й у відповідях, що не збігаються із загальноновживаними. Точність або, іншими словами, закінченість - це здібність удосконалювати чи надавати завершеності своєму продукту діяльності. Гнучкість - здібність висловлювати широку різноманітність ідей.

Одна з перших спроб розкрити етапи творчого процесу належить російському інженеру П.К.Енгельмейєру. У своїх дослідженнях він зближує психологічну структуру технічної, наукової і художньої творчості.

Відповідно до вихідних позицій П.К.Енгельмейєр накреслює ступені творчого процесу. Першою ідеєю є зародження задуму, акт, в якому головне - інтуїтивне мислення, пов'язане з певним бажанням, стимулом. Другий етап - дискусивне мислення, логіка, міркування й емпіричне дослідження. Із задуму, який свідчить лише про те, чого людина хоче, формується те, що вона може. На третьому етапі винахідник вступає в двобій з матерією, щоб виконати план. Було б великою помилкою нехтувати третім етапом.

П.К.Енгельмейєр розглядає реальний певний винахід як тричлен: принцип, схема (система, план) і конструкція. У зв'язку з ідеєю про тричленну структуру творчого

акту він класифікує людські обдарування. Енгельмейєр позитивно ставиться до поділу філософом І.Кантом людських обдарувань на три класи: геній, талант і старанність. Ця класифікація збігається з теорією Енгельмейєра про триакт: "Коли взяти як головну характеристику етапів їх основні рушійні сили - інтуїцію, рефлексію і рефлекс, тоді ми одержуємо три класи людей відповідно до їх обдарування: геній, талант і "рутина"; геній прокладає нові шляхи, таланти їх рівняють, а маса ними користується".

П.К.Енгельмейєр висуває такі ознаки людської творчості: 1) штучність - тобто створення культури; 2) доцільність, що створила певну мету, розв'язує якесь завдання (користь, краса, істина, добро); 3) раптовість - творчість відрізняється від методичного мислення тим, що вона інтуїтивна за своєю природою; 4) цілісність-творчий продукт має ідею, причому одну, всі частини твору об'єднуються в певну цілісність.

Глибокий і цікавий аналіз творчого процесу, його етапів і, насамперед, співвідношення в ньому свідомого й підсвідомого моментів зробили Г.Гемгольц і А.Пуанкаре. Вони виділяють такі етапи творчої роботи: 1) інтенсивне ознайомлення з проблемою; 2) відпочинок, або точніше несвідома робота, що відповідає визріванню думки; 3) перевірка й опрацювання нової ідеї.

Чи не найпопулярнішою виявлялася чотирьохстадійна теорія творчого мислення, створена Г.Уоллесом, який розмежував такі стадії творчої розумової діяльності: підготовка, визрівання, натхнення (осіяння) і перевірка істинності. На його думку, проте, у повсякденному потоці мислення вони постійно перекривають одна одну, коли ми досліджуємо різні проблеми. Навіть під час дослідження тієї самої ідеї мозок може несвідомо винищувати який-небудь її аспект, будучи водночас свідомо зайнятим підготовкою або перевіркою іншого.

Психолог Е.Гетчинсон узяв інтер'ю в 250 славетних мислителів Англії й Америки, наукові досягнення яких, без сумніву, визнано творчими. На основі їх аналізу він виділив систематичне мислення і творчий інсайт. Для першого характерна об'єктивність; проблема і метод чітко визначені; процес продуманий, методичний, повільний; емоції і фрустрація майже не відчуються.

Усвідомлення логічних відносин застосування законів асоціативного мислення доходить до максимуму, а спроби й помилки мінімальні. Перша стадія праці схожа на останню - конструктивністю, розвитком, а також за критичністю, стриманістю, обережністю.

Оригінальність є наслідком прямого і свідомого використання минулого досвіду.

У той час як систематичне мислення виникає в ситуації, коли треба обдумати й усвідомити плани, а варіантів і гіпотез, що перевіряються небагато, інсайт має місце під час розв'язання складних і заплутаних проблем. Він супроводжується актами непередбаченості, без спеціальних зусиль інтеграції, відчуття адекватності, завершеності та виконанням.

Інсайт і систематичне мислення є крайніми полюсами шкали різних факторів, що виявляють ступінь психічної фрустрації.

Таким чином, ми підійшли до важливого питання про творчу діяльність.

Найпершою умовою успішного розвитку здібностей є наукова організація творчої діяльності. Мало поставити мету, забезпечити все потрібне для творчості, вивчити найдрібніші нюанси, проблеми, треба створити чіткий поетапний план роботи відповідно до логіки творчого процесу. Відсутність такого плану в подальшому негативно вплине на результат.

В.Левін вважає, що творчий акт дорослої людини складається з низки етапів:

1. Усвідомлення задуму, передбачення наслідків творчості.
2. Передбачення шляхів реалізації задуму.
3. Маніпулювання в думках образами, елементами твору, зв'язками між ними,

розбудова варіантів.

4. Технічне здійснення, реалізація ідей, версій.

5. Оцінка найдених рішень, варіантів, співвідношення їх з задумом, бракування і відбір.

Відомий англійський письменник угорського походження А.Кестлер у книжці "Акт творчості" пропонує розглядати цей процес "осяяння" як розв'язання в одній галузі взаємопов'язаних завдань привнесень у неї ідеї сфери.

Схожі погляди містить сформована західним психологом Едвардом де Боно концепція "нешаблонного мислення", згідно з якою творчість передбачає відхід у міркуваннях від загальноновживаної низки логічних побудов.

В.О.Моляко запропонував таку схему процесу творчої діяльності: 1) виникнення проблеми (постановка задачі); 2) підготовка до розв'язання; 3) формування задуму; 4) втілення задуму; 5) перевірка і допрацювання.

Стимулюють або, навпаки, гальмують розвиток творчих ідей, як не дивно, також організаційні умови праці: відсутність приміщення, потрібних технічних та інших засобів, розмір виділеного грошового фонду, міра адміністративних повноважень тощо. На жаль, самі такі обставини стримують цікаві починання в школі.

В.О.Моляко виділяє у системі творчого потенціалу такі складові: задатки, нахили, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, а також у динамічності психічних процесів; інтереси, їх спрямованість, частота і систематичність вияву, домінування пізнавальних інтересів; прагнення до створення нового, нахил до пошуку і розв'язання проблем; швидкість у засвоєнні нової інформації, утворення асоціативних масивів; нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для подальшого відбору; емоційне забарвлення окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивну оцінку, вибір тощо; наполегливість, рішучість, працьовитість, нахил до зміни варіантів, економічність в рішеннях, використання коштів, часу; порівняно швидке оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці; здібності до вироблення особистісних стратегій і тактик під час розв'язання загальних і спеціальних нових проблем, завдань, пошуку виходу з складних, нестандартних, експериментальних ситуацій тощо.

Перейдемо до з'ясування питання про творчі здібності. У психологічній науці утвердилася точка зору, згідно з якою творчі здібності ототожнюються, здебільшого, із здібностями мислення. І.Я.Лернер, наприклад, називає як творчі здібності такі особливості розуму: самостійний перехід знань у нову ситуацію, бачення нових проблем у стандартних умовах, бачення нової функції знайомого об'єкта, вміння знаходити альтернативу рішення, вміння комбінувати раніше вже відомі способи розв'язання проблем у новий спосіб, вміння створювати оригінальний спосіб розв'язання, коли відомі інші.

Зауважимо, що сучасна психологія нагромадила великий матеріал, який міг би слугувати основою для побудови так званої "вікової шкали" творчої діяльності. Учені експериментально довели, що є сензитивні періоди вікового розвитку, "коли виявляються особливо сприятливі можливості для удосконалення творчих здібностей у тих чи інших напрямках, а після цього дія таких умов поступово або різко слабшає".

Більше того, психологи пропонують повну вікову періодизацію творчої діяльності. Зокрема, В.О.Моляко виділяє такі періоди її виявів: рання творчість (від 2-3 до 8-10 років), що характеризується успіхами в галузі музики, математики, словесності; підліткова і юнацька творчість (конструювання власного уявлення про світ, літературна і технічна творчість) - від 12-14 до 18-22 років; "доросла" творчість (наукова, технічна тощо) - у віці 16-18 років і старше. Факт існування певної вікової шкали творчості ставить обов'язкову умову врахувати і по можливості широко застосувати її.

Розвивати творчі здібності потрібно з ранніх років, використовуючи нахил

дитини до праці. У дитячому віці людина більше здібна до творчості, ніж у зрілі роки, адже на неї не впливають різні стереотипи. Вона вільна в своїх творчих виявах, творить тому, що їй подобається процес творчості. У вільній, наприклад ігровій, обстановці, досягаючи високого рівня оперування абстрактними символами, вона в будь-якій діяльності зазнає радощів відкриття. Іншими словами, для дітей, на відміну від дорослих, творчість є самометою. Природа наділяє дитину багатими можливостями для розвитку.

Проте вони, як твердять психологи, не лишаються незмінними. Звернемося, наприклад, до досліджень Б.П.Нікітіна, який спостерігав 1400 дітей віком від 3,5 до 17 років і зробив висновок: чим раніше в них розпочинають пробуджуватися творчі здібності, тим легше вони розвиваються і тим вищого рівня досягають; чим пізніше - тим важче їх розвивати і тим менша їх висота; якщо творчі здібності не розвивати з самого дитинства, то вони найчастіше не виникають. Цю закономірність учений пояснює так: кожна дитина має від народження багату хвилясту сітку, що з'єднує клітини мозку, але це лише потенційні можливі зв'язки. Реальними, діючими вони стають тільки тоді, коли починають функціонувати ті або інші здібності і "лініями зв'язку" починають проходити біоструми.

Звичайно, чим молодша дитина, тим легше утворюються зв'язки, а з віком дедалі важче і важче.

Психологічна наука довела, що здібності виявляються і розвиваються лише в тій діяльності, для якої вони потрібні. Отже, творчі здібності можна формувати тільки в творчості, через розв'язання різноманітних творчих або, як їх ще називають окремі дослідники (П.В.Кудрявцев, А.М.Матюшкін та ін.), проблемних задач. Поняття "творча задача", на нашу думку, вдаліше, ніж "проблемна задача". Останнє більше підкреслює пізнавальний аспект творчого процесу, що, звичайно, не досить для визначення суті проблеми.

Творчою може бути така задача, яка "повністю є новою або, принаймні, включає новизну, що передбачає великі зусилля, спеціальний пошук, знаходження нового способу розв'язання.

Вважають, що творча задача може постати лише там, де є суперечність. Причому, найчастіше мова йде про загальну суперечність між "знанням" і "незнанням" або про суперечність щодо знань, які спочатку здаються несумісними. С.Л.Рубінштейн назвав описану ситуацію "конфліктом між тим, що дано, і тим, чого потрібно досягнути".

Таке тлумачення проблеми зумовлене розумінням творчості як власне процесу мислення. Звичайно, щоб спрямувати людину до творчої діяльності, важливо, аби були не тільки суперечність, а й так звані "потреби в творенні". Тобто певний емоційний настрій, мотивація, міра власної активності тощо. Без цих компонентів творча ситуація не виникне, а, отже, й не буде творчості.

Творчі досягнення характеризуються якістю свідомої і цілеспрямованої роботи людини. Якщо ми хочемо розвивати творчі здібності, то повинні відповідно організовувати творчу діяльність. Великого значення в зв'язку з цим набуває система поступово ускладнених творчих завдань.

Таким чином, у психологічному аспекті під творчістю треба розуміти процес створення, відкриття чогось нового, раніше для даного конкретного суб'єкта невідомого. Виходячи з цього міркування, можна твердити, що творчість у тій чи іншій формі доступна кожній людині.

Summary. There are two ways of any problem solution. Some people believe the right decision to be the only one and try to find it by means of the acquired knowledge and logical thinking. It is convergent thinking when all the efforts are concentrating on the search of the only right decision. The others, on the contrary, are looking for it in all the possible directions in order

to consider as many as possible versions. Such a search often results in original conclusions and is peculiar to divergent thinking. That is the article deals with the creative approach to problem solution.